

KHAZAR PALIMPSEST – THE SUBVERSION OF THE HISTORIOGRAPHIC SPEECH

Peici Gordana-Nicoleta

PhD. student, Western University of Timișoara

Abstract: Milorad Pavić brings Serbian literature to the attention of literary criticism by publishing the Dictionary of the Khazars in 1984 that combines history, its reflection, myth and legend. Because of the existent gaps created by controversies throughout history, the theme of the Khazars allows him to apply the particularities of postmodernist fiction in his novel. The main orientations in literary criticism approach the study of the form, the three dimensionality of the work, the relationship between the author, the character and the reader, focusing in particular on the central place given to the latter, as well as on the fantasy and oneiric elements found in the novel. This paper proposes the approach of Dictionary of the Khazars through three levels of emphasis on the relevance of the palimpsest metaphor in the interpretation of the text. Starting from the postmodernist theory and that of the representation specific for the historiographical metafiction, the paper analyzes first the structural level of the novel, continuing with the documentary one, as well as the thematic level generated by the first two. The three levels testify to the existence of the palimpsest metaphor within each of them. Using postmodernist techniques, Pavić combines true and false sources, providing contradictory information. The author highlights the mechanism of building the historiographical discourse through not just the past of the Khazars, but through the history of its representations thanks to the coexistence of several points of view specific to the three religions: Christian, Islamic and Jewish.

Keywords: historiographic metafiction, subversion, representation, Dictionary of the Khazars, palimpsest

Controversele vizând istoria khazarilor au prilejuit deschiderea noilor orizonturi atât în cercetarea științifică a scriitorului sârb Milorad Pavić, cât și în creația sa literară. Dispariția poporului khazar de pe scena istoriei, precum și misiunea khazară și discursurile pierdute ale lui Constantin Chiril I-au interesat pe acest autor încă de pe vremea studenției când pregătea o lucrare pentru seminarul profesorului Fragoljub Pavlović (Babić, 2000: 130). Cu o bogată experiență de istoric literar, dar și bucurându-se de aprecierea criticii literare sârbești după debutul din 1967 cu volumul de poezii *Palimpseste*, urmat, în 1973, de povestirile sub titlul *Cortina de fier*, Milorad Pavić utilizează materialul colectat privind problema khazară în elaborarea unui alt tip de roman. Astfel, la douăzeci și trei de ani de la obținerea premiului Nobel de către Ivo Andrić, literatura sârbă este plasată din nou în centrul atenției, în 1984, prin publicarea operei *Dicționar khazar: roman-lexicon în 100.000 de cuvinte* sub egida editurii „Prosveta”.

Încă de la începuturile sale, creația literară a lui Pavić se află sub semnul palimpsestului, dovadă fiind titlul primului volum de poezii. Datorită îmbinării diverselor surse și documente sau chiar false documente în vederea reconstituirii primului exemplar al aceluia *Lexicon Corsi* editat de Joannes Daubmannus în 1691 și distrus de către Inchiziție în 1692, *Dicționarul khazar* reprezintă un exemplu de abordare în proză a metaforei palimpsestului. Cum ar putea fi însă regăsită între copertile dicționarului lui Pavić și considerată un instrument al subversiunii discursului istoriografic? Teoriile postmoderniste, metodele de scriere adoptate de către Pavić sau interpretarea romanului prin prisma metaficțiunii istoriografice reprezintă doar câteva aspecte utile pentru formularea unui răspuns la întrebările noastre.

Urmărind modurile în care critica literară se raportează la *Dicționarul khazar*, se poate remarca faptul că accentul este pus pe analiza formală a romanului, abordare motivată de larga paletă de interpretări pe care aceasta o permite, încărcată fiind de semnificație (Olah, 2012: 110).

Cealaltă parte a balanței ce contrabalansează analiza formală este ocupată de elementele fantastice și onirice. De asemenea, o atenție deosebită este acordată elementului spiritual al romanului, cu incursiuni în cele trei religii (creștină, musulmană și iudaică), dar și în ereziile aferente acestora, Cristijan Olah elaborând un adevărat ghid privind acest aspect în cartea sa, *Knjiga-Bog. (Postmoderna) duhovnost u Hazarskom rečniku Milorada Pavića*. Textul *Dicționarului khazar* este perceput drept teritoriul de ancorare teoretică a tridimensionalității operei literare, vizând raportul dintre autor, text și cititor (Delić, 1991: 263) discutat de Octavia Nedelcu și Pavel Rudjakov, Jovan Delić fiind criticul care oferă o amplă analiză al acestuia în studiul său, *Hazarska prizma*. În spațiul românesc, Octavia Nedelcu și Lidija Čolević publică în 2018 cea mai recentă lucrare, *Postmoderismul sârb*, cuprinzând comentarea unei părți din opera lui Milorad Pavić. Cele două autoare precizează că, în ciuda succesului înregistrat de-a lungul timpului, critica literară românească l-a întâmpinat pe acest valoros scriitor „cu nedrept de puține recenzii și ecouri” (Nedelcu, 2018: 249).

Intitularea lucrării despre romanul lui Pavić, *Hazarska prizma (Prisma khazară)*, dezvăluie modelul interpretativ adoptat de către Jovan Delić. Criticul compară *Dicționarul khazar* cu o prismă cu trei fețe, cele de sus și de jos reprezentând Evul Mediu, respectiv secolul al XX-lea, iar cea mijlocie – secolul al XVII-lea. Cele trei niveluri temporale sunt transgresate de personajele demonice, de unde și aportul fantastic al operei. Pe lângă relevanța formei triunghiulare, Delić subliniază încărcătura semantică a cifrei trei. Există așadar împărțirea pe trei Cărți (Roșie, Verde și Galbenă) reprezentative pentru fiecare religie (creștină, islamică și iudaică), trei niveluri temporale, trei înțelepți participanți la „gâlceava khazară” (monahul Constantin Chiril, dervișul Farabi Ibn Kora și rabinul Isaac Sangari), trei cronicari ai acesteia (Metodiu, Al Bekri Spanyol și Yehuda Halevi) și cercetătorii „chestiunii khazare” din secolul al XVII-lea (Samuel Cohen, Yusuf Masudi, Avram Branković), respectiv din secolul al XX-lea (Dorota Schultz, Abu Kabir Muavi, Isajlo Suk), trei iaduri aferente celor trei religii, trei personaje diabolice menite să împiedice aducerea laolaltă a surselor creștine, islamice și iudaice pentru alcătuirea dicționarului khazarilor (Nikon Sevast, Yabir Ibn Aksani și Efrosinia Lukarević) și trei instanțe interșanjabile (autor, personaj și cititor) (Delić, 1991: 91-104).

Identificând aspectele menționate mai sus referitoare la receptarea *Dicționarului khazar* în critica literară, scopul lucrării de față este acela de a analiza alte trei niveluri ale acestui roman – structural, documentar și tematic – indispensabile pentru demonstrarea faptului că metafora palimpsestului regăsită în roman reprezintă mecanismul prin care discursul istoriografic este subminat. În demersul nostru analitic, vom avea în vedere elemente ale teoriei postmoderniste, iar pentru ilustrarea modului de reprezentare – metaficțiunea istoriografică. Prin urmare, vom analiza structura romanului-lexicon, tipul de surse utilizat în atestarea existenței khazarilor pe scena istoriei, precum și principalele teme desprinse din acestea, încheind prin prezentarea palimpsestului khazar identificat în cadrul aspectelor discutate.

În *Ficțiunea postmodernistă*, Brian McHale conturează particularitățile ficțiunii istorice „clasice” în antiteză cu cele ale scrierilor postmoderniste. Prin cele din urmă, istoria „oficială” este infirmată, elementele fantastice se îmbină cu istoria, anacronismele ocupând un loc însemnat (McHale, 2009: 145). Ficțiunea postmodernistă care utilizează „istoria apocrifă, anacronismul creativ, fantezia istorică” este numită de McHale „roman istoric revizionist” (*Ibidem*), iar de Linda Hutcheon – „denaturalizarea convențiilor reprezentării trecutului în narațiune – istorică și ficțională” (Hutcheon, 1997: 64). După McHale, acest tip de roman revizuieste atât „conținutul documentelor oficiale, reinterpretându-le, adesea demistificând”, cât și „convențiile și normele înseși ale ficțiunii istorice”. Prin urmare, istoria apocrifă „face adăugiri la documentele oficiale, pretinzând că reface ceea ce s-a pierdut”, parodiindu-le, sau „dislocă de tot istoria oficială” (McHale, 2009: 145-146). De asemenea, Linda Hutcheon consideră parodia, autoreferențialitatea, ambiguitatea și ironia caracteristice pentru ficțiunea postmodernistă (Hutcheon, 1997: 19). Inserția fantasticului în narațiunile romanelor istorice postmoderniste este interpretată de Dušan Živković în accepțiunea dorinței de a schimba modul de percepere a istoriei (Dušan Živković, 2016: 94), Ana

Živković subliniind intenția acestor tipuri de scriere de a destabiliza discursul istoric (Ana Živković, 2011: 607).

Relativizarea discursului istoric, chestionarea adevărului vehiculat de acesta și a naturii reprezentării în proza postmodernistă sunt discutate în critica literară prin recurgerea la metaficțiunea istoriografică. Aceasta discreditează istoria, revizuiind-o, reconstruind-o și reinterpretând-o, aducând la lumină golurile acumulate de-a lungul timpului și imposibilitatea cunoașterii adevărului (Ana Živković: 608-609). De aceea, postmodernismul oferă șansa exprimării mai multor puncte de vedere, autorii acestui tip de ficțiune afirmând „pluralitatea adevărilor” (Hutcheon, 2004: 109, 117), argument susținut și de Elena-Livia Crașovan în teza sa de doctorat (Crașovan, 2008: 99). Studiind relația dintre ficțiune și istorie și reprezentarea trecutului în proza postmodernistă, Cristijan Olah remarcă faptul că trecutul nu mai este referențial istoriei deoarece aceasta a devenit autoreferențială, postmodernismului revenindu-i rolul de a „curăța” istoria de trecut pentru a o fixa în planul ficțiunii (Olah, 2012: 71-75). În altă ordine de idei, deoarece cunoașterea trecutului este posibilă doar prin mijlocirea altor texte, Linda Hutcheon evidențiază ideea că în prezent „nu dispunem decât de reprezentări ale trecutului”, istoria ilustrând o „istorie a reprezentării” (Hutcheon, 1997: 62). Prin urmare, rolul metaficțiunii istoriografice este de a chestiona „natura reprezentării în istoriografie” prin apelul la mijloacele ficțiunii istorice postmoderniste inventariate mai sus, cărora le vom adăuga și paratextul inserat în aceste tipuri de opere literare (Hutcheon, 1997: 54, 89).

Pentru a analiza reprezentările palimpsestului în *Dicționarul khazar*, prin care vom evidenția rolul său în subminarea ideii de discurs istoriografic, ne vom concentra mai întâi asupra structurii acestui roman-lexicon. Încadrând opera lui Milorad Pavić în perioadele „verii” și „toamnei postmodernismului” sârbesc, specifice anilor '80 și '90 ai secolului trecut, Octavia Nedelcu și Lidija Čolević inventariază principalele particularități ale acestor creații literare, interesându-ne în mod special predilecția autorilor pentru atenția acordată formei și inovațiilor privind strategiile narative (Nedelcu, 2018: 235). În această privință, Milorad Pavić și-a dovedit măiestria aducând pe scena literaturii sârbe diverse tipuri de romane în care a aplicat „principiul ars combinatoria”, prin care, datorită posibilităților combinatorii, se permit diverse moduri de abordare și interpretare (Dušan Živković, 2016: 66). Enumerăm câteva opere reprezentative în acest sens: romanul-lexicon (*Dicționar khazar. Roman-lexicon în 100 000 de cuvinte*), roman-careu de cuvinte încrucișate (*Peisaj pictat în ceai*), roman-clepsidră (*Partea lăuntrică a vântului sau roman despre Hero și Leandro*), roman-tarot (*Ultima iubire de la Tarigrad*), roman-zodiac (*Mantia de stele. Ghid astrologic de ghicit*), roman-sertar chinezesc (*Cutia de scris*), roman-deltă (*Unicat. Cartea cu o sută de finaluri*) (Nedelcu, 2009: 193). Perioadei în care autorul sârb își publică romanele îi este, așadar, specifică apariția noilor forme literare prin îmbinarea cu forme nebeletristice (Delić, 1991: 93).

Conceput sub forma unui lexicon, romanul lui Pavić nu este împărțit pe capitole, ci pe articole de dicționar. Încă de la început, ilustrează pagina de titlu a primei ediții a lexiconului publicat de Joannes Daubmannus în 1691, specificând între paranteze că este vorba despre o revizuire, fapt ce determină chestionarea intențiilor autorului. Fiind vorba despre o „revizuire” a unui document pierdut sau, în acest caz, distrus și interzis de către Inchiziție, se stabilește un orizont de așteptare ce vizează „istoria apocrifă” specifică ficțiunii postmoderniste teoretizate de Brian McHale. Îndemnul spre continuarea aventurii khazare, dar și stabilirea raportului dintre autor și cititor vine mai ales din pagina următoare celei amintite, în care Pavić își îngroapă „cititorul/ Care nu va deschide niciodată/ Această carte. Aici e mort pe vecie.” (Pavić, 2004: 6).

Secțiunea următoare a romanului, *Observații preliminare*, în care autorul își pregătește publicul pentru contactul cu universul ficțional propus, este împărțită în alte patru subsecțiuni. Prima, *Istoricul Dicționarului khazar* rezumă evenimentele importante din istoria khazarilor, explicând originea (în măsura în care este cunoscută prin documente), destinul acestora, dar și al primului lexicon distrus, în jurul căruia se naște o întreagă mitologizare. A doua secțiune a *Observațiilor* o constituie *Structura dicționarului* care oferă informații privind atât componența primului exemplar al lui Daubmannus care „era un soi de enciclopedie khazară, o culegere de

simple biografii sau de vieți ale unor personalități care într-un fel sau altul au zburat pe bolta imperiului, precum un stol de păsări într-o încăpere” (Pavić, 2004: 17). Lexicograful celei de-a doua ediții preia împărțirea primei variante în surse creștine, islamice și ebraice, nerespectând însă ordinea alfabetică și datele consemnate conform calendarului fiecărei religii, cum s-a procedat inițial. Prin afirmația că „materialul lui Daubmannus din secolul al XVII-lea nu e prea demn de încredere, ține mult de legendă” (*Ibidem*), autorul își înscrie *Dicționarul khazar* în ceea ce Brian McHale a numit „roman istoric revizionist”, urmărind relativizarea și demistificarea primului exemplar, blamând sursele din care acesta a fost construit. Că romanul este „o carte deschisă chiar și atunci când se închide”, pentru care autorul oferă câteva grile de lectură (poate fi parcurs, precum un dicționar, la libera alegere a cititorilor, în diagonală, urmărind câte un concept în interiorul fiecărui dicționar, articolele *Ateh*, *Kaghan*, *Gâlceava khazară* și *Khazari*, marcate cu semnul triumphiului, regăsindu-se în toate cele trei variante. Restul articolelor sunt distinse prin semnul crucii, al Semilunii sau prin steaua lui David (Pavić, 2004: 20-21), orientând lectura prin cele trei părți ale dicționarului: creștină, islamică și ebraică. De asemenea, „povețele” oferite cititorului pot fi ignorate, lectura integrală a *Dicționarului khazar* nefiind obligatorie. *Observațiile preliminare* ale autorului sunt încheiate prin câteva *Fragmente (traduse din latină) care s-au păstrat din prefața ediției din 1691, distrusă anterior* vizând raportul dintre autor și cititor. Prin elaborarea acestei introduceri a romanului, Pavić le transmite cititorilor bagajul necesar pentru călătoria prin multiplele perspective referitoare la destinul khazarilor, stabilind în același timp și câteva repere pe care aceștia să le urmărească. Încredințarea dicționarului spre citirea după bunul plac nu face decât să le confere cititorilor un loc aparte în descifrarea sensurilor cărții. După cum remarcă și Jovan Delić, Pavić a încercat în toate operele sale să schimbe modul de a citi, plasându-și cititorul în centrul atenției și înzestrându-l cu un rol activ, ideea nefiind însă nouă deoarece se regăsește în creațiile lui Miguel de Unanuno, Ivo Andrić, Umberto Eco și Luigi Pirandello (Delić, 1991: 262, 264).

Organizarea *Dicționarului khazar* în cele trei părți – *Cartea Roșie (Surse creștine privind chestiunea khazară)*, *Cartea Verde (Surse islamice privind chestiunea khazară)* și *Cartea Galbenă (Surse ebraice privind chestiunea khazară)* atestă coexistența în cadrul aceluiași discurs, românesc, în cazul acesta, a mai multor puncte de vedere care afirmă pluralitatea „adevărurilor” teoretizată de Linda Hutcheon. Evenimentele, personajele și situațiile descrise în cele trei secțiuni au fost „înfățișate aici pe toate părțile” (Pavić, 2004: 10) tocmai pentru a submina discursul istoriografic diferit servit de cele trei religii privind „chestiunea khazară”, fiecare înclinând balanța în favoarea sa și susținând trecerea khazarilor la creștinism, islamism sau iudaism. Împărțirea romanului pe cele trei Cărți are o puternică încărcătură semantică, dezvăluind incapacitatea cunoașterii „adevărului textual istoric și religios” deoarece, după cum observă și Cristijan Olah, aceasta depinde de perspectiva din care este abordat (Olah, 2012: 110). Instabilitatea discursului istoric și inexistența documentelor justificative ale trecutului khazar au contribuit la aplicarea instrumentelor ficțiunii postmoderniste și ale metaficțiunii istoriografice atât în construcția romanului, cât și în deconstrucția discursului istoriografic din cadrul acestuia.

Elemente ale metaficțiunii istoriografice sunt evidențiate și în secțiunea *Apendice I* plasată după cele trei dicționare conținând destăinuirile lui Teoctist Nikoljski patriarhului din Peć Arsenije III Čarnojević ce vizează recunoașterea falsificării unor documente religioase. Nikoljski simte nevoia de a face adăugiri personale vieților sfinților transcrise, ajungând chiar să inventeze și alți pustnici. Copiind viața Sfântului Petar Koriški, „care după cinci zile de post văzuse lumina vieții”, pisarul mărturisește că „în loc de cinci eu am scris cincizeci de zile” (Pavić, 2004: 328). Istoria apocrifă vehiculată de acest personaj reconstruiește discursul religios și istoric, Pavić demonstrând că este vorba despre utilizarea nu atât a reprezentărilor faptelor istorice, cât a istoriei reprezentării. De asemenea, se atrage atenția asupra avântării lectorului în interpretarea literală a oricărui tip de text, exemplu fiind în acest sens moartea monahului Longhin care „trecuse la postul mare” asemenea Sfântului Petar Koriški din falsa biografie (Pavić, 2004: 328).

Al doilea *Apendice* al *Dicționarului khazar* reprezintă declarația chelneriței Virginia Ateh extrasă din procesul-verbal privind audierea martorilor în cazul asasinării lui Abu Kabir Muavi, cercetător al chestiunii khazare, la hotelul Kingston din Istambulul anului 1982.

Romanul se încheie printr-un calcul menit să elucideze rolul celor trei peronaje demonice implicate în asasinarea oamenilor de știință dr. Isajlo Suk și dr. Abu Kabir Muavi. 1689 reprezintă anul întâlnirii cercetătorilor problemei khazare din secolul al XVII-lea, iar adăugând numărul 293, rezultatul obținut trimite la cel de-al treilea nivel temporal la romanului, la anul 1982. După cum a considerat și Jovan Delić (Delić, 1991: 98), personajele demonice prezente în planul secolului al XVII-lea transgresează în ultimul plan, metamorfozându-se în familia belgiană.

Parodiarea structurii unei opere științifice se realizează în romanul lui Pavić prin integrarea documentelor precum extrasul din procesul-verbal prezentat mai sus, diverse rapoarte, elemente paratextuale – note de subsol și trimiteri bibliografice conținând atât informații veridice, cât și false, dar și imagini grafice zugrăvind portrete ale sfinților sau obiecte ce atestă existența khazarilor în istorie. Imitarea unui adevărat lexicon se remarcă prin trimiterea de la articolul *Branković Grgur*, aflat la pagina 66, la altul de la pagina 107, prin mențiunea „vezi *Stâlpnicul*”, romanul încheindu-se printr-o listă completă a articolelor cuprinse în cele trei Cărți. Având în vedere aceste inserții în opera supusă studiului, considerăm motivată afirmația lui Sava Babić că „*Dicționarul khazar* este și parodia enciclopediei” (Babić, 2000: 164). În viziunea aceluiași critic literar, *Observațiile preliminare și finale* reprezintă instrumentarul folosit de Pavić pentru conducerea cititorului în interiorul universului ficțional, dar și în exteriorul acesteia (Babić, 2000: 77).

Nivelul documentar, al doilea supus studiului în lucrarea de față, dezvăluie ludicul ce caracterizează utilizarea surselor în scrierea *Dicționarului khazar*, precum și diversitatea acestora. După cum am arătat mai sus, însăși împărțirea lexiconului în cele trei Cărți solicită utilizarea a trei tipuri de izvoare – creștine, islamice și iudaice, fiecare secțiune cuprinzând trimiteri bibliografice sau „istorioarele” aferente religiei pe care o reprezintă. Spre exemplu, în cadrul Cărții Roșii, lexicograful, apelând la intertext (Dušan Zivković, 2016: 262), include alte trei surse creștine referitoare la „gâlceava khazară”, preluate și ele din biografia lui Chiril sau din prima ediție a lui Daubmannus, prezentând același rezultat, convertirea khazarilor la creștinism, însă diferențiindu-se prin conținutul relatat (Pavić, 2004: 75-80).

Pentru crearea palimpsestului în dicționarul său, prin inserarea multiplelor „adevăruri” date tocmai de multitudinea de surse documentare și diferențierea dintre conținutul acestora, Milorad Pavić a apelat la „cronici bizantine, cărți de călătorie și lucrări geografice arabe, mărturii evreiești, opere literare, legende”, după cum notează și Jasmina Mihajlović (Mihajlović, 1992). Viziunea globală asupra destinului khazarilor este redată la începutul romanului, în secțiunea *Istoricul Dicționarului khazar* (Pavić, 2004: 9-16). Încă din prima frază autorul mizează pe incertitudine, cititorul aflând că „gâlceava khazară”, evenimentul-cheie al romanului, s-a petrecut „prin secolul al VIII-lea sau al IX-lea al erei noastre (ori au fost mai multe asemenea evenimente)”. Conform lexicografului, care, în construirea unui discurs coerent despre acest popor prin formule de tip „se știe că”, îmbină diverse izvoare, documente sau legende, khazarii au ocupat, între secolele al VII-lea și al X-lea, porțiunea dintre Marea Caspică și Marea Neagră, întemeind un imperiu puternic și propovăduind o religie necunoscută astăzi. De asemenea, necunoscută este și originea acestora, urmele lămuritoare fiind îndoielnice, apelându-se în acest sens la scrierile lui Teofan sau *Cronica lui Nestor*, dar și la formule de tipul „există credința că”, „într-o altă istorioară” și „tot legenda zicea că” (Pavić, 2004: 96-97). Prin acestea, contrar așteptărilor, textul își pierde veridicitatea, cele relatate dobândind un efect specific legendei. În urma lor a rămas doar un cimitir pe malul Dunării, Čelarevo, dar despre care Pavić notează că „nu se știe dacă este într-adevăr khazar”. Imperiul khazar a fost dărâmat de o căpetenie rusă, Sviatoslav, în secolul al X-lea. Cauza dispariției acestui neam de pe scena istoriei pare să fie renunțarea la credința lor în faoarea trecerii la iudaism, creștinism sau islamism. Una dintre acestea a fost adoptată în urma gâlcevei khazare în cadrul căreia monahul Constantin Chiril, dervișul Farabi Ibn Kora și rabinul Isaac Sangari și-au confruntat argumentele în vederea tălmăcirii visului kaghanului (suveranului khazar) și obținerii convertirii

khazarilor la religia pe care o reprezintă. Polemicile durează până în prezent, în ciuda faptului că neamul khazar a dispărut, existând doar în discursul Celorlalți. Cu acest prilej, Pavić a redeschis problema reprezentării specifice metaficțiunilor istoriografice, cunoașterea trecutului khazarilor fiind accesibilă doar prin recursul la alte reprezentări, adică prin mijlocirea istoriei reprezentării.

Milorad Pavić inventariază produsele științifice și folclorice diverse referitoare la existența khazarilor, ilustrând o bogată istorie a reprezentării. De aceea, putem considera ambiția vânătorilor de vise de aflare a Adevărului absolut prin încropirea trupului lui Adam pe Pământ drept o metaforă pentru incapacitatea culegerii tuturor informațiilor privind trecutul omenirii. Chiar dacă aceștia pot pătrunde în visele celor vii pentru a ajunge la Dumnezeu, le este imposibil să le reconstituie pe ale celor morți. Printr-un astfel de discurs, Pavić aduce în lumină golurile lăsate de coexistența mai multor perspective ale istoriei, variante ce întăresc existența palimpsestului în *Dicționarul khazar*. În această privință, suntem de acord cu argumentul criticului Pavel Rudjakov că eșecul vânătorilor de vise este menit să demonstreze că neputința cunoașterii Adevărului conduce la nașterea marilor valori culturale, îmbogățite cu elemente de mit și legendă (Rudjakov, 1998: 14).

Mai multe tipuri de izvoare consolidează nivelul documentar al romanului: mărturii, liste bibliografice oferite de autor, traduceri, cronici, rapoarte, scrisori, legende, obiecte atribuite khazarilor, dar și prin perspective multiple asupra personajelor oferite de relatări subiective ale acestora. Observăm ambivalența mărturiilor considerate a fi adevărate, în cazul relatării consecințelor dărâmării imperiului de către rusul Sviatoslav: „Martori oculari aveau să consemneze că umbrele caselor din capitala khazară nu voiau să se năruie, deși nici un zid nu mai era în picioare” (Pavić, 2004: 11). Lexicograful însuși va consemna caracterul fals al mărturiilor privind dispariția lui Cohen din Dubrovnik care au fost depuse de martori mituiți. După cum se precizează la începutul romanului, în elaborarea primei variante a *Dicționarului khazar* au fost studiate numeroase obiecte despre care se credea că fac referire la trecutul khazarilor:

„specimene numismatice triunghiulare, nume crestate pe inele antice, desene pe ulcioare din sare, corespondență diplomatică, portrete de scriitori având în plan secund cărți ale căror cotoare au fost minuțios cercetate cu lupa, apoi rapoarte de spionaj, testamente, glasul papagalilor din zona Mării Negre, despre care se zice că vorbesc acea limbă khazară de mult dispărută, picturi cu temă muzicală [...] și chiar o epidermă umană tatuată, fără a mai pune la socoteală materialul de arhivă de proveniență bizantină, ebraică și arabă” (Pavić, 2004: 12-13).

Toate aceste surse enumerate în primele pagini ale romanului pot fi interpretate drept o hartă conceptuală utilă lexicografului în elaborarea variantei sale a *Dicționarului*. Majoritatea obiectelor enumerate în fragmentul citat sunt transferate din secolul al XVII-lea, în care problema khazară a stârnit interesul cercetătorilor, în secolul al XX-lea, când dr. Abu Kabir Muavi le achiziționează din vechi anunțuri publicitare, marcând prin acțiunile sale existența anacronismelor specifice ficțiunii postmoderniste teoretizate de Brian McHale. O sursă importantă în transmiterea fragmentelor din *Dicționarul khazar* al prințesei Ateh și a limbii khazare o constituie papagalii trimiși de aceasta în lume pentru a le feri de uitare. Deoarece papagalul lui Avram Branković „recita niște versuri într-o limbă neînțeleasă” (Pavić, 2004: 209-220) în secolul al XVII-lea, planul prințesei khazare nu pare să fi eșuat, autorul parodiind astfel strategia de conservare a istoriei unui popor. Prin urmare, având în vedere accepțiunea postmodernistă a romanului, și aceste păsări pot fi considerate izvoare ce atestă existența khazarilor pe scena istoriei.

Paratextul, regăsit sub forma notelor de subsol, conține sugestii bibliografice, asigurând veridicitatea evenimentelor prezentate. Spre exemplu, informațiile suplimentare privind literatura despre khazari pot fi căutate de cititori în studiul *The Khazars, a bibliography* publicat în 1939, despre istoria acestora, în monografiile lui M.I. Artamonov, sau a evreilor khazari publicată de D.M. Dunlop la Princeton în 1954 (Pavić, 2004: 10). De asemenea, la finalul articolului *Chiril*, se regăsește o altă listă de lucrări referitoare la acest personaj, delimitată de restul textului prin subtitlul *Bibliografie. Literatură primară* (Pavić, 2004: 74). Lexicograful emite și judecăți de valoare în privința izvoarelor citate, după câteva pagini, în articolul *Metodiu din Salonic*, regăsindu-se trimiterea la cel mai credibil izvor: „sursa creștină cea mai temeinică privitoare la gâlceava khazară rămâne biografia lui Constantin Filosoful (Chiril) scrisă în slavă de mâna lui Metodiu”

(Pavić, 2004: 96). În concordanță cu specificul metaficțiunilor istriografice, autorul *Dicționarului khazar* sintetizează și compară sursele contradictorii utilizate (Dušan Zivković, 2016: 292), servind cititorului un pseudodocument, palimpsestul khazar.

Nivelul tematic aflat în strânsă legătură cu cel structural și documentar îl vom studia tot prin prisma metaforei palimpsestului. Pe lângă conținutul surselor prezentate mai sus, *Dicționarul khazar* prezintă și tema „Marelui pergament” numit și „enciclopedia vie a khazarilor” (Pavić, 2004: 88). În termenii metaficțiunii istoriografice, prin intermediul acestui izvor, istoria khazarilor este revizuită deoarece aceștia obișnuiau să consemneze marile evenimente ale existenței lor ca popor prin tatuaje executate pe pielea solilor, metodă ineficientă pe termen lung, ce permite apariția variantelor ulterioare a „adevărului”. Având în vedere particularitățile romanului istoric revizionist teoretizat de către Brian McHale, lexiconul lui Pavić reinterpretează datele stocate în „Marele pergament”, demistificându-le mai întâi prin sublinierea efemerității discursului istoric khazar, dar și prin redarea surselor referitoare la acesta. Conform surselor grecești, solul a fost trimis la curtea împăratului bizantin Teofil unde transmite istoria poporului pe care îl reprezintă începând cu cel de-al treilea an khazar deoarece datele erau trunchiate, rezultat al mutilării pe care corpul său a suferit-o, istoria lor începând din secolul al VII-lea, de când se aflau în expedițiile împotriva Persiei alături de împăratul bizantin Heraclius. Următorii trei mari ani khazari redau războaiele cu bulgarii înfrâțiți și pe cele din timpul împăratului bizantin Justinian al II-lea, al șaptelea an khazar, însemnat pe pântecul solului, ilustrând un alt aspect de tipul palimpsestului: un alt popor își însușește același nume pentru a profita de el. Chiar dacă solul khazar luptă pentru validarea sa drept adevăratul trimis khazar ce prezintă „adevărata” variantă a istoriei, informațiile comunicate de el diferă în funcție de context și de scopul urmărit. De asemenea, lexicograful inventariază date referitoare la acest document viu din patru surse diferite: pielea tatuată a fost jupuită și conservată precum un atlas, un braț reprezentând cel de-al doilea an khazar a fost plătit în aur de un demnitar grec, solul s-a întors de câteva ori în capitala khazară pentru ca istoria să fie corectată sau chiar solul ar fi fost înlocuit purtând versiunea adăugită a „Istoriei” (Pavić, 2004: 88). În cele din urmă, mâncărimea cauzată de conviețuirea cu istoria cauzează moartea eliberatoare a solului, prin care acesta se „curăță de istorie” (Pavić, 2004: 89).

O altă temă desprinsă din analiza vizând straturile palimpsestului în romanul propus studiului este cea a identității. Aceasta se conturează prin metafora „feței khazare” atribuită prințesei Ateh despre care legendele transmit că „avea șapte chipuri precum cele șapte feluri de sare” (Pavić, 2004: 29), obișnuind să se machieze în fiecare dimineață după un alt model. Alte legende consemnează că aceasta nu era frumoasă, dar făcea tot posibilul să pară astfel. De asemenea, un împărat bizantin din secolul al IX-lea îl numește pe filosoful și patriarhul Fotie „față khazară”. După versiunea editorului Daubmannus, deoarece khazarii se trezeau „dimineața preschimbați, cu câte un chip absolut neștiut”, aceștia aveau „fizionomie khazară”, fiind „greu de ținut minte” (Pavić, 2004: 30). Comentând această metaforă, Cristijan Olah argumentează că nu este decât un instrument prin care se motivează dispariția khazarilor din istorie (Olah, 2012: 133), renunțând la propria identitate pentru a adopta altele, dovadă fiind convertirea la una dintre cele trei religii prezentate.

Apelând la teoriile postmoderniste și la cele ale reprezentării specifice metaficțiunilor istoriografice, lucrarea de față a propus un alt model de interpretare a *Dicționarului khazar*, prin prisma metaforei palimpsestului. Cu o astfel de operă literară care înglobează tema controversată a destinului poporului khazar, Milorad Pavić își înscrie lexiconul în ceea ce Brian McHale a numit „roman istoric revizionist”. Studiul celor trei niveluri ale acestuia, structural, documentar și tematic, pe care le-am considerat straturi ale palimpsestului khazar, dezvăluie mecanismele de subminare a discursului istoriografic apelând la metode utilizate în proza postmodernistă și în metaficțiunile istoriografice.

Primul nivel al palimpsestului este cel al structurii *Dicționarului khazar*. Prin analiza acestuia, am remarcat faptul că încă de la începutul romanului autorul își atenționează cititorii în privința caracterului scrierii al cărei sens îl vor descoperi rearanjând informațiile din articolele de

dictionar. Cele trei Cărți (Roșie, Verde și Galbenă) atestă coexistența mai multor puncte de vedere privind același eveniment istoric, „gâlceava khazară” și, corelativ, incertitudinea discursului propagat de acestea.

Următoarea secțiune a lucrării, referitoare la sursele documentare utilizate de lexicograf în reconstituirea celei de-a doua versiuni a *Dicționarului khazar*, a fost cea mai rodnică în ceea ce privește caracterul divers al acestora și al comparației cu palimpsestul. Existența celor trei reprezentări diferite ale istoriei aferente celor trei religii, creștine, islamice și iudaice, solicită culegerea datelor referitoare la „gâlceava khazară” din trei izvoare diferite. Pavić nu s-a rezumat la redarea celor oficiale, inserând și elemente specifice ereziilor, însă care nu au constituit obiectul cercetării de față. De la mărturii, trimiteri bibliografice în notele de subsol sau la finalul articolelor de dicționar, rapoarte, scrisori, până la alcătuirea de liste cuprinzând obiecte khazare, autorul romanului urmărește obținerea veridicității celor relatate, efectul fiind însă invers. Cu cât oferă mai multe variante din diverse surse, cu atât conținutul dicționarului pare mai fabulos, împletindu-se cu mitul și legenda. De asemenea, în urma inventarierii informațiilor, lexicograful le compară, emițând judecăți privind veridicitatea acestora. Rezultatul obținut la final este o reconstituire a primei variante pierdute a dicționarului lui Daubmannus, o „istorie apocrifă”, în termenii lui Brian McHale, ce aduce la lumină golurile lăsate de trecerea timpului și de multitudinea interpretărilor.

„Ficționalizarea istoriei” (White, 1986: 99) se produce din cauza incapacității de a afla adevărul inițial deoarece cunoașterea trecutului este posibilă doar prin mijlocirea altor texte. În acest sens, dovadă este cel de-al treilea nivel al palimpsestului khazar, cel tematic. „Marele pergament” este, prin efemeritatea sa, reprezentarea parodică a discursului istoric khazar. Disponibilitatea pentru convertirea la o altă religie, de a se trezi în fiecare dimineață cu o altă înfățișare, dar și uitarea principalelor repere istorice conduc la viziunea pesimistă a pierderii atât a identității, cât și a dreptului la cuvânt, devenind obiect al dezbaterilor Celorlalți, cu o existență textuală, generatoare a metaforei palimpsestului khazar.

BIBLIOGRAPHY

- BABIĆ, Sava (2000) *Milorad Pavić mora pričati priče*, Stylos, Novi Sad.
- CRAȘOVAN, Elena-Livia (2008) *Realismul magic. Arhitect, arhitectură, arhivă*, Teză de doctorat, Timișoara.
- DELIĆ, Jovan (1991) *Hazarska prizma. Tumačenje proze Milorada Pavića*, Prosveta, Beograd.
- HUTCHEON, Linda (1997) *Politica postmodernismului*, Editura Univers, București.
- HUTCHEON, Linda (2004) *A Poetics of Postmodernism. History Theory, Fiction*, Routledge, New York și Londra.
- MCHALE, Brian (2009) *Ficțiunea postmodernistă*, Editura Polirom, Iași.
- MIHAJLOVIĆ, Jasmina (1992) *Priča o duši i telu. Slojevi i značenja u prozi Milorada Pavića*, Prosveta, Beograd, disponibil la adresa http://www.rastko.rs/knjizevnost/pavic/jmihajlovic-duša_telo.html#_Toc513018697, accesat la data de 14.02.2019
- NEDELICU, Octavia (2009), *Ipostaze (post)moderniste în literaturile sârbă și croată*, Editura Universității din București, București.
- NEDELICU, Octavia (coord.) (2018) *Postmodernismul în literaturile slave*, Editura Universității din București, București.
- OLAH, Cristijan (2012) *Knjiga-Bog. (Postmoderna) duhovnost u Hazarskom rečniku Milorada Pavića*, Institut za književnost i umetnost, Beograd.
- PAVIĆ, Milorad, *Dicționar khazar: roman-lexicon în 100 000 de cuvinte*, Paralela 45, Pitești.
- RUDJAKOV, Pavel (1998) *Istorija kao roman: Ivo Andrić, Meša Selimović, Miloš Crnjanski, Milorad Pavić*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- WHITE, Hayden (1986) *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

- ŽIVKOVIĆ, Ana (2011) *Hazarski rečnik Milorada Pavića kao istoriografska metafikcija*, in *Radovi filozofskog fakulteta filološke nauke* 13, Knjiga 1, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski Fakultet Pale, Pale, pp. 607-622.
- ŽIVKOVIĆ, Dušan R. (2016) *Otvoreni lavirinti. Eko i Pavić*, Filum, Kragujevac.